

Tarixlə təxəyyül arasında, yaxud ədəbi məxəzlərdə erməni vəhşiliklərinin apokaliptik mənzərəsi

Elnarə Akimova

Soyqırımı dəhşətləri, ermənilərin azərbaycanlıların başına gətirdiyi oyunlar, açdığı müsibətlər bütün XX əsr boyu davam etmişdir. Bu düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirilən soyqırımı aktı barədə milli müstəqillik qazandığımız dövrlərdən etibarən daha açıq, dürüst şəkildə və doğru faktlarla bəhs edilib. O faktların ehtiva olunduğu məxəzlər bu gün həm də ədəbi mətnlərdir. Bu müstəvidə iki əsər xüsusilə seçilir: Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı sənələr” və Mir Möhsün Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” əsərləri. Və bəlkə də tarixi gerçəkləri ifadə etmək baxımından tarixin bir parçasına çevrilir. Hər halda törədilən faciə o qədər tükürpərdici və amansız hadisələrlə zəngindir ki, yazıçı təxəyyülünə yer qalmır.

Bu fikirlər YAP İdarə Heyətinin üzvü, filologiya elmləri doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda şöbə müdiri Elnarə Akimovanın məqaləsində yer alıb. AZƏRTAC həmin məqaləni təqdim edir.

Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı sənələr” əsərində erməni-müsəlman davasının tarixi aspektləri

XX əsr Azərbaycan nəsrinin formalaşmasında böyük rolu olan yazıçı Məmməd Səid Ordubadi “Qanlı sənələr” tarixi əsərini 1908-ci ildə yazıb başa çatdırmış, əsər ilk dəfə onun “Tazə həyat” qəzeti vasitəsilə millətin sərəvət sahiblərinə müraciətindən sonra Bakı milyonçu-xeyriyyəçisi Murtuza Muxtarovun maddi yardımını ilə 1911-ci ildə nəşr olunmuşdur. XX əsrin əvvəllərində baş vermiş erməni-müsəlman davasının müxtəlif bölgələrdən gələn müxbir məktubları əsasında təsviri XX əsrin əvvəllərində erməni terrorçularının törətdiyi cinayətlərin məzmunu və gedişi haqqında geniş təsvir yaradır.

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində Qarabağda azərbaycanlı əhaliyə qarşı ermənilər tərəfindən kütləvi qırğınlar törədilmiş, dinc əhaliyə divan tutulmuşdur. Məmməd Səid Ordubadinin qələmə aldığı hər fakt, hər detal çağın gerçəklərini dərk etməkdə, erməni havadarlarının iç üzünü tanımaqda tarixi məxəz rolunu oynayır. M.S.Ordubadi “Qanlı sənələr” əsərində Şuşada baş verən hadisələrlə bağlı yazır: “1905-ci il avqust ayının 8-də gecə saat iki radələrində ermənilər küçədə şəhər fanarlarını yandıran Kərbəlayı Məmmədhüseyn adlı müsəlmanı xəncərlə doğrayıb vəhşicəsinə öldürməklə ermənilərlə müsəlmanlar arasında yeni münaqişə toxumları səpdirər”.

“Qanlı sənələr” əsərində erməni hiyləsi və qurnazlığı, bu üzdənirəq xalqın, nəyin bahasına olursa-olsun, türkü yer üzündən silmək, məhv etmək istəyi, bu yolda həyata keçirdiyi fitnə-fəsadları incə detallarla sərgilənir. Ordubadinin təhkiyəsinin əsas özəlliklərindən biri əsərdə təsvir olunan hadisələrin reallığa söykənməsi, gerçək həyatı əks etdirməsidir: “Avqust ayının 17-də daşnak ermənilər “Köçərli məhəlləsində 8 evi yandırıb əhalisini qətlə yetirdilər. Xəlfəli adlanan məhəllədə 10 evin müsəlmanlarının qətl-qarət edilməsi xəbəri kədərli bir surətdə yetişdi. Qəddar erməni daşnaklarının belə təcavüz və ədalarını görənlər islam cavanları artıq ruhani və rəislərinin nəsihətlərinə baxmayıb ermənilərə qarşı ümumi hücumla başlayırlar. Ermənilər Port-Artur misalında olan səngərlərini daha saxlaya bilməyib boşaltmağa məcbur oldular... Avqustun 18-də daşnak ermənilər dağılmış qüvvələrini bərpa edib yenidən müharibəyə girişdilər... Ermənilər çox təlaş edib keçən günün təlaşını çıxmaq istəsələr də ağır tələfata məruz qalaraq öz hissələrini müsəlmanlara verdilər”.

“Qanlı sənələr” əsərində yazıçı Şuşada törədilən qanlı toqquşmaları geniş təsvir etmiş, rus kazakları və rus piyada birliyinin, eləcə də erməni daşnaklarının əlbir olub azərbaycanlı evlərinə basqınlar təşkil etməsini, ancaq azərbaycanlıların müdafiəsi qarşısında geri çəkilməyə məcbur olmasını bildirmişdir: “Daşnak erməniləri başladıkları müharibədə məğlub olduqlarını görüb hiyləyə əl atmağa başladılar. Avqustun 19-da erməni arximandriti və qubernator Baranovski məscidin həyətində gələrək, müsəlmanlara yalvarmağa başladı: “Amandı müsəlmanlar Şuşada ermənilər müqəssir olsalar da, daha erməni qalmadı. İndi bir ovuc əlsiz-ayaqsız erməni qalıbdır, onlara rəhm ediniz!”- deyib, ağlaya-ağlaya sülh təklif etdi. Müsəlmanlar sülh sözünü eşidən kimi güllə atmağı dayandıraraq sakit oldular. Ermənilər isə evə qayıdan qubernatoru atəşə tutdular.

Daşnaklar realni məktəbin təmirində işləyən 17 nəfər iranlı fəhlənin başını kəsmişdilər. Beləliklə 1905-ci il avqustun 16-da başlayan müharibə, avqustun 21-də sülh elan edilməsi ilə başa çatdı. Bu müharibədə yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi”.

Ordubadinin əsərində diqqət çəkən digər məqam general Qoloşşapa münasibətdir. Onun müsəlmanlara nifrəti, terror hadisələrində ermənilərə kömək göstərməsini yazıçı xüsusi vurğulamış, bu rus generalının qəddarlığını tarixin yaddaşına köçürmüşdür: “Qoloşşapovun müsəlmanlara iblis münasibəti bəslədiyini

anlayan ermənilər hər an bir bəhanə axtarırdılar ki, generalı müsəlmanların üstünə qaldırsınlar. 1906-cı ilin iyul ayının 12-də bir neçə gün bundan qabaq ölmüş bir erməninin meyitini generala nişan verib, “budur bu saat sənin qonşuluğunda müsəlmanlar qətlə yetirmişlər” deməklə, onsuz da bəhanə axtaran general Qoloşşapov dərinə getməyib, Köçərli məhəlləsini topa tutmaq əmrini vermişdir. Bunun ardından Kazak dəstələri ilə birlikdə 10 minə qədər daşnak dəstələri azərbaycanlılara qarşı hücumu keçdilər.

Dava başlayanda ermənilərə və ruslara qarşı vuruşan ancaq Qalada yaşayan müsəlman igidləri və cavanları idi. Onlara yalnız 3 gündən sonra kömək gəlmişdi.

Ruslar və ermənilər qarşılıqları çıxan insanları güllələyir, onları ölmüş halda ya da diri-diri alova atıb yandırırtdılar. Şuşada toplardan açılan atəş nəticəsində minlərlə ev dağıdılmış, yüzlərlə insan qətlə yetirilmişdir”.

“Qanlı sənələr” 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi aspektlərini öyrənməyə imkan verən aktual bir əsərdir və bu gün də milli yaddaş problemlərimizin çözümü və məsələlərə yaradıcı münasibətin öyrənilməsi baxımından mühüm ictimai-tarixi əhəmiyyət daşıyır.

Mir Möhsün Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” əsərində erməni vəhşiliklərinin apokaliptik mənzərəsi

Mir Möhsün Nəvvabın son dövrdə aşkarlanaraq ilk dəfə 1993-cü ildə nəşr edilmiş "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" kitabı müəllifin yaşadığı dövrün mürəkkəb və keşməkeşli hadisələrə fəal vətəndaş mövqeyini əks etdirməklə yanaşı, onun vətənpərvər ədib obrazını ifadə edən mətn kimi qiymətlidir. "Təvaxirirəzm və şurişi-taifeyi-əraməniyyəyi-Qafqaz ba firqeyi-müsəlmanan" ("Qafqaz erməniləri tayfasının müsəlmanlarla savaşı və iğtişas tarixləri") adlandırdığı bu kitabı Nəvvab real faktlar əsasında qələmə almış, ermənilərin 1905-1906-cı illərdə xalqımıza qarşı törətdiyi vəhşilik və cinayət əməllərini, mənfur niyyətlərini tam gerçəkliyi ilə əks etdirmişdir.

Türkcə qələmə aldığı bu əsərinin əvvəlində müəllif Şuşa qalasının Pənah xan tərəfindən inşa edilməsi və onun varisi İbrahim Xəlil xanın başına gətirilən müsibətlər haqqında qısa bilgiler verir, sonra isə erməni-müsəlman davasının tarixçəsinə nəzər salır. Yazıçı hadisələrin başlanğıc məqamına diqqət yönəldərək yazır: “Ermənilər təpədən dırnağa qədər silahlandırılırdı. Erməni daşnaklar müsəlmanlarda olan silahı ələ keçirmək üçün belə bir hiylə işlətmişlər. Tüfəng bazarda 20 manata satılırdısa, onlar 100 manata, tapança 6 manata satılırdısa, 30 manata alırdılar. Nəticədə müsəlmanlarda olan silahların ermənilər tərəfindən belə baha qiymətə alınması, müsəlmanların evlərində nə qədər silah-sursat var idisə, tamamilən ermənilərin əlinə keçməsinə səbəb oldu”.

16 avqust 1905-ci ildə ermənilərin Şuşada yenidən hücumu ilə bağlı M.M.Nəvvab tükürpərdici faktlar qələmə almışdır: “Erməni qımdatları dəstə-dəstə olub bir dəstə Köçərli məhəlləsinə, bir dəstə Yuxarı Xəlifəli qapısına, başqa bir dəstə isə meydana tərəf getdilər. Qalan ermənilər isə səngərlərə doldular... Köçərli məhəlləsinə gedən dəstənin içərisində bu məhəllədən olan Çopur bəyin oğlu və Kolya adlı iki erməni 90 yaşlı Abbas bəyi, onun yeganə oğlunu, qardaşı oğlunu dilə tutaraq siz bizim qonşumuzsunuz, sizinlə işimiz yoxdur deyib eşiyə çağıraraq güllələmişlər, evlərinə və meyitlərə neft töküüb yandırmışlar”.

Mir Möhsün Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” əsəri törədilən cinayətin, azərbaycanlıların başına gətirilən amansız müsibətin çalarlarını geniş əks etdirən əsərdir. Baş verən faciə proseslərin ictimai-sosial mühitdə doğurduğu əks-səadalar, insanların mənəvi-psixoloji aləmindəki buraxdığı dərin izlər, ağrı-acıların yüksək estetik çalarlarla təsviri yazıçı müşahidəsinin itiliyindən xəbər verir. Nəvvab 1905-1906-cı illər hadisəsindən bəhs edən əsərində daşnak terror birləşmələrinin Qarabağın müxtəlif rayonlarında həyata keçirdikləri kütləvi basqın, soyqırımı, qarət faktı ilə bağlı önəmli məlumatlar açıqlayır. Şuşada azərbaycanlılar yaşayan evlərin top atəşinə tutulması, basqın və talanlar, yandırılan evlər, insanlara tutulan divanlar, başı kəsilən insanlar, südəmər körpələrin divarlara çırpılıb param-parça edilməsi, bir sözlə, tarixdə misli görünməmiş türk qətləmi.

Məmməd Səid Ordubadi kimi Mir Möhsün Nəvvab da müsəlmanların öldürülməsində Rusiya tərəfindən Qarabağa və Şuşa uyezdinə təyin edilən generalların da fəal iştirak etdiyini qeyd edir: “Bunlardan general Qoloşşapov daha qəddar idi. Qoloşşapov Şuşaya gələn kimi ermənilər məhəlləsində milliyətçə erməni olan дума qalavası Kiki Kələntərovun hazırladığı iqamətgaha yerləşdirildi. Hər gecə Kiki Kələntərovun başçılığı ilə, ermənilərin hesabına general Qoloşşapovun mənzilində kef məclisləri qurulur. Kələntərovun seçdiyi və generalın qulluğuna təyin etdiyi 2-3 nəfər xoşsurət erməni qızları gecə-gündüz ona xidmət edirdilər. Bir gecə erməni Kələntərov Qoloşşapova 10 min rubl rüşvət verərək, erməni-müsəlman davasında rusların onlara açıq surətdə kömək etməsini generaldan xahiş etdi. Qoloşşapovun tədbiri ilə ətraf kəndlərdən, İrəvandan, Gəncədən və başqa yerlərdən 7 min erməni silahlıları, 850 nəfər rus kazakları, neçə min Qalada (Şuşada) olan erməni, eləcə də 11 top və topxana səfərbər edilmişdi”.

Əsərdə Şuşa od içində təsvir edilir. Su yerinə axan qanlar, yandırılan evlər, məscidlər, insanlar, ah-nalə səslərinin göyə bülənd olduğu əzəbli şəhər. Qəddarlığın son həddini yaşayan Şuşa tarixin növbəti sınağının ən ağırını ilə üz-üzə qalmalı olur. Nəvvab od içində qalan Şuşanın tarixi mənzərəsini belə canlandırır:

- “O evin ətrafında qəbiristanadək od vurdular. Külək vasitəsilə ətraf evlərdən Cəmşid bəyin evinə də od düşüb yandı. Bəhram bəy və Qriqor bəyin evləri də alovların cənginə keçdi”;

- “Müsəlman səngərlərinin qarşısında olan həmin evlərin divarların linglə deşib içəri daxil olub, od vurub yandırdılar”;

- “Evlərə düşmüş yanğın artıq gəlib Təzə kilsənin ətrafına çatmışdı”;

- “Yanan evin və dükənlərin alovu və tüstüsü kəhkəşana yetişmişdi. Həmin günün gecəsi yanan evlərin işığına neçə mil məsafədə kağız yazıb oxumaq mümkün idi”;

- “Ərşə qalxan alov ətraf kəndlərdən və qayalardan görünürdü”;

- “Xüsusən taxtalarla dolu olan bir neçə dükənin alovu fələyin yanına qalxmışdı. Belə ki, həmin dükənlərin alovu dörd ağac məsafədən görünürmüş. Kərkicahan kəndinin adamları deyirdi ki, həmin gün yanğın vaxtında saysız – hesabsız yarım yanmış kağızlar dalbadal kəndin üstünə tökülürdü”.

Nəvvab əsərində sanki apokaliptik bir mənzərə yaradır. Miqyasına görə hüdudsuz şəkil alan alov, atəş, yanğının göz önündə vizuallaşması üçün gərəkli təfərrüatlara varır. Hadisələrdəki gerçəklik effektinin lazımı şəkildə ötürülməsi baxımından bu cür təfərrüatların rolu əlbəttə ki, çox böyükdür. Bu, hər şeydən əvvəl yazıçının öz içindəki can yanğısının nümunəsi kimi təcəssümlənir.

Və nəhayət, bir istixarəyə inanmaq: “Bütün düşmənlər sizin ayağınızın altındadır”

Əsərin "Erməni tayfasına nəsihətlər" adlanan xüsusi bir bölümündə yazıçı ermənilərə Allahı düşünməyi, Allahdan qorxmağı, zülmədən, vəhşilikdən əl çəkməyi tövsiyə edir: “Mən bilmirəm fitnə-fəsad törədib xalqı qırğına verən bu erməni quldurları o dünyada sorğu-sual zamanı adil Allaha nə cavab verəcəklər?”

Bu qədər zülm, sitəmkarlıq, insafsızlıq və özbaşınalıqla bu əyalətdə bayrağınızı qaldırmaq istəyirsiniz. Lakin ona nail olmayacaqsınız... Bunu yəqin bilin ki, bu zülmələrin əvəzi çox tezliklə onu törədənərdən çıxılacaq”.

Bunu, erməni vəhşiliyi qarşısında haqqın qələbəsinə inanan, onların məğlubiyyətə düşər olacağına fəhmi ilə əmin olan Azərbaycan yazıçısının uzaqgörənliyi də adlandırmaq olar. Əsərdə bu uzaqgörənliklə bağlı günümüzə səsləşən ibrətəməz daha bir məqam var. Ermənilərin evini yandıracağından bərk narahat olan yazıçı bunun üçün istixarə edir (istixarə ərəb dilində “xeyir istəmək” mənasında işlənir və əsasən “Qurani-Kərim”, təsbeh və rüqə (rüşk) vasitəsilə yerinə yetirilir): “Bu gecə əyləşib diqqətlə sual etdim ki, bu davada fəth, nüsrət və qələbə müsəlmanlarda olacaq, yoxsa erməni tayfası ilə?” Ardınca müəllif istixarədən ümidverici cavabın çıxdığını yazır: “Qələbə yaxın günlərdə sizinlədir. Bütün düşmənlər sizin ayağınızın altındadır”.

Tarix Nəvvabın istixarəsinin doğruluğunu isbat etmək üçün 114 il gözlədi. Sözsüz ki, Şuşa müdrikinin özü buna inanmışdı. Kaş ermənilər də inanaydılar.